

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Β ΤΩΝ ΦΙΛΙΠΠΩΝ: ΟΙ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΜΙΑ ΗΜΙΤΕΛΟΥΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΚΑΡΥΔΗΣ

Εισαγωγή

Η Βασιλική Β των Φιλιππων παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον για τον μελετητή της πρώιμης βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Πράγματι, παρά την εκτεταμένη ερείπωση του μνημείου και την πλήρη απουσία γραπτών πηγών, η εκτενής έρευνα του Paul Lemerle κατάφερε να εντοπίσει στοιχεία ενδεικτικά μίας εκκλησίας μεγάλης σημασίας¹. Η θολωτή μορφή, οι περίτεχνες κατασκευαστικές λεπτομέρειες και ο πλούσιος γλυπτός διάκοσμος τοποθετούν το μνημείο στα μέσα του 6ου αιώνα². Η Βασιλική Β εντάσσεται επομένως σε μία κρίσιμη περίοδο της Βυζαντινής αρχιτεκτονικής, η οποία χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μετάβαση από τον παραδοσιακό τύπο της ξυλόστεγης βασιλικής στη θολωτή ναοδομία.

Η προσεκτική γραφική αποκατάσταση που πρότεινε ο Lemerle ενισχύει την ερμηνεία της Βασιλικής Β ως μνημείου αυτής της μεταβατικής περιόδου. Παρά τα αμφιλεγόμενα μέρη της, η εργασία του αποκάλυψε ένα σχέδιο το οποίο αντλεί στοιχεία τόσο από τις καινοτόμες μορφές της θολωτής ναοδομίας του 6ου αιώνα όσο και από την παραδοσιακή μορφή της τρίκλιτης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος (εικ. 1). Όπως θα δούμε, το σύνθετο σχέδιο της εκκλησίας μας αποτελεί μία ιδιότυπη προσέγγιση στη βασιλική με τρούλλο. Τα πιο γνωστά παραδείγματα του τύπου αυτού απαντούν συχνά στην Κωνσταντινούπολη και τη Δυτική Μικρά Ασία αλλά είναι σχετικά σπάνια στον ελληνικό χώρο, και ειδικά στη Μακεδονία κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο³.

Το ότι ένα τόσο ξεχωριστό μνημείο κάνει την εμφά-

νισή του στους Φιλίππους του 6ου αιώνα δεν θα έπρεπε να μας ξενίζει. Οι Φίλιπποι δεν ήταν απλώς μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Μακεδονίας αλλά αποτελούσε και έδρα σημαντικής χριστιανικής κοινότητας. Έξι αιώνες μετά από το ιδρυτικό κήρυγμα του Απόστολου Παύλου, η κοινότητα αυτή πλαισίωσε μία ισχυρή και δραστήρια εκκλησιαστική διοίκηση⁴. Η πολιτική και κοινωνική ισχύς της είναι ξεκάθαρα αποτυπωμένη στον μνημειακό χάρτη της πόλης⁵. Στο κέντρο της, εντός μίας σχετικά περιορισμένης έκτασης, δεσπόζουν τα ερείπια ούτε λίγο ούτε πολύ πέντε σημαντικών εκκλησιών. Οι δύο από αυτές κατέλαβαν από τα τέλη του 5ου αιώνα και εξής καίριες θέσεις γύρω από την αγορά των ρωμαϊκών χρόνων.

Η Βασιλική Α, μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος οικοδομήθηκε σε ένα τεχνικό άνδηρο βόρεια της αγοράς, στη θέση ενός ρωμαϊκού μνημείου, το οποίο πιθανότατα ήταν το καπιτώλιο ή το *tabularium* των Φιλιππων⁶. Η θέση αυτή είχε εύκολη πρόσβαση από την Εγνατία οδό, η οποία συνέπιπτε με τον *decumanus* της πόλης. Λίγο αργότερα, η Βασιλική Β ήρθε να αλλάξει ριζικά τον αστικό ιστό νότια της αγοράς, μόλις 150 μέτρα νοτιότερα της Βασιλικής Α. Εφάμιλλη σε μέγεθος με την τελευταία, η Βασιλική Β απαίτησε τη συνένωση τριών οικοδομικών τετραγώνων και το μπλοκάρισμα δύο μικρών οδών, ενώ κατέλαβε τη θέση δύο κτηρίων που χρονολογούνται στον 2ο αιώνα: μίας μεγάλης ρωμαϊκής παλαίστρας και ενός εμπορικού κτηρίου (*macellum*) (εικ. 2)⁷. Και τα δύο κτήρια γειτνιάζαν με την

1. LEMERLE 1945, 415-518.

2. Ο LEMERLE (1945, 517) χρονολογεί τη Βασιλική Β στα μέσα ή το τρίτο τέταρτο του 6ου αιώνα. Ο HODDINOTT (1963, 192) τη χρονολογεί λίγο νωρίτερα, στο τέλος του πρώτου μισού του 6ου αιώνα, και βρίσκεται έτσι αρκετά κοντά στην υπόθεση του ĆURČIĆ (2010, 207) που τοποθετεί το κτήριο στα 540. Ο ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ (1980, 124) πιστεύει ότι το κτήριο κατασκευάστηκε γύρω στα 550, θέση που ακολουθούν και οι ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ - ΜΠΑΚΙΡΙΤΖΗΣ (1995, 43).

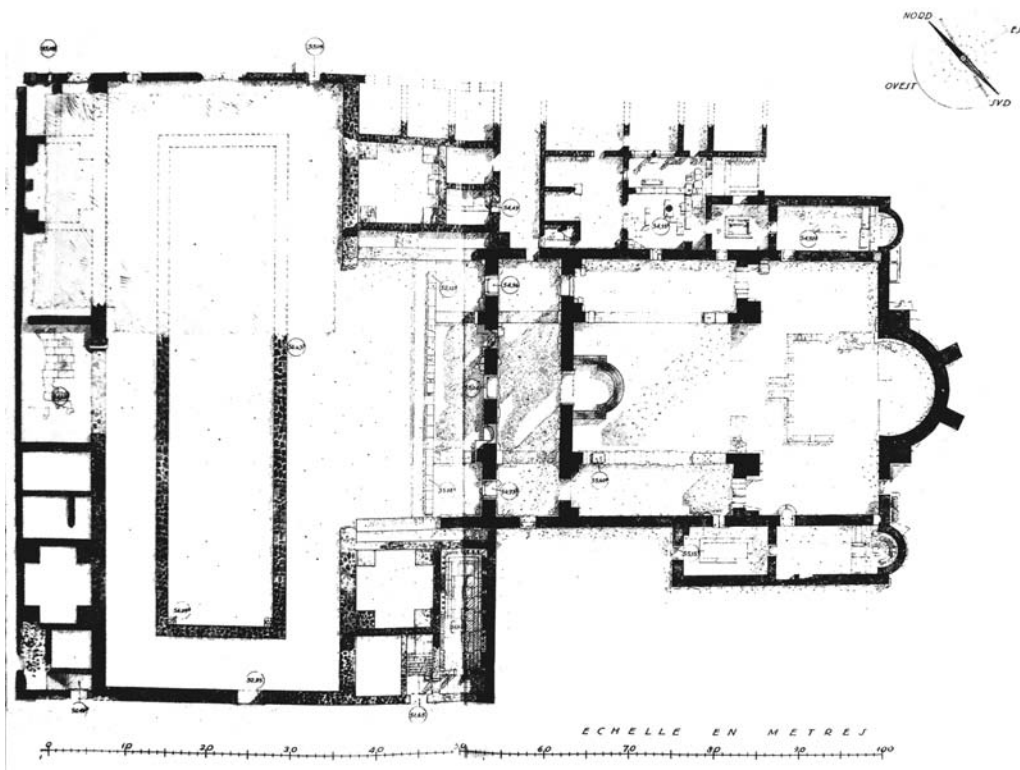
3. BUCHWALD 1984, 230-234· KRAUTHEIMER 1986, 238· KARYDIS 2011.

4. VERHOEF 2005, 580-584.

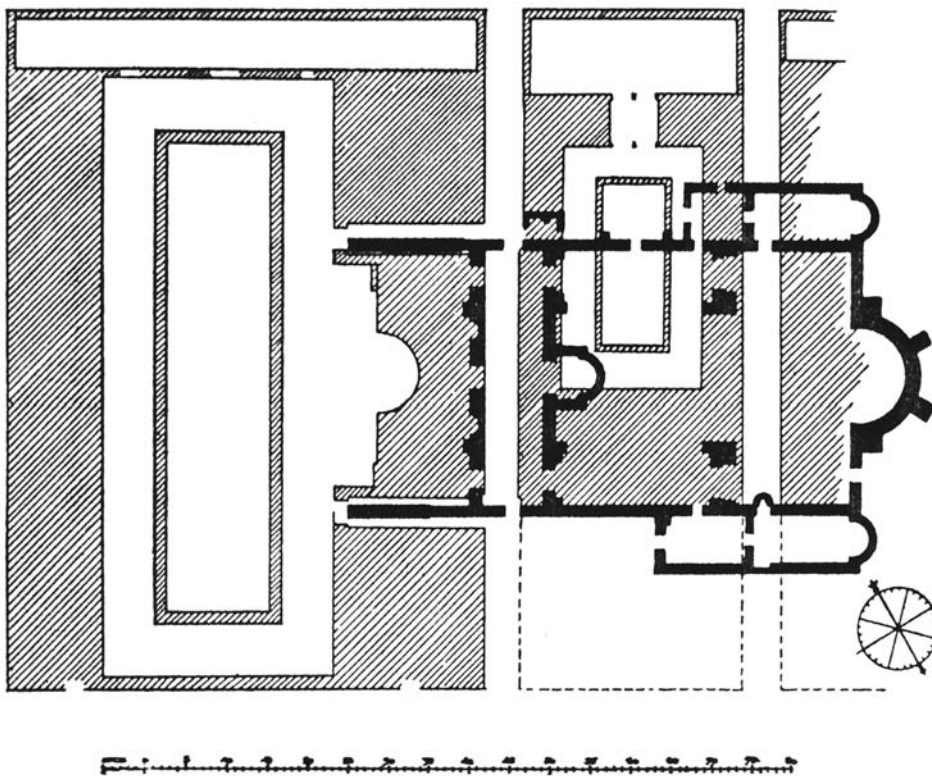
5. ΜΕΝΤΖΟΣ 2005, 136-146.

6. Ο ĆURČIĆ 2010, 207, πιστεύει ότι επρόκειτο για το καπιτώλιο. Ο ΜΕΝΤΖΟΣ 2005, 133, βασιζόμενος σε τοπογραφική σύγκριση με τη Ρώμη, ερμηνεύει το προηγούμενο αυτό κτήριο ως το *tabularium* των Φιλιππων.

7. LEMERLE 1945, 422· ΜΕΝΤΖΟΣ 2005, 136.

Εικ. 1. Κάτοψη υπάρχουσας κατάστασης (P. Lemerle, 1945).

Εικ. 2. Διάγραμμα κάτοψης του ναού και του αστικού του περιγύρου (P. Lemerle, 1945).

αγορά και είχαν μέτωπο σε έναν από τους σημαντικότερους εμπορικούς δρόμους των Φιλιππων. Η αντικατάσταση νευραλγικών δημόσιων κτηρίων της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου από εκκλησίες είναι ενδεικτική της αναβάθμισης του ρόλου της εκκλησίας στη δημόσια ζωή κατά τα τελευταία στάδια του εκχριστιανισμού της πόλης.

Η ανέγερση της Βασιλικής Β μοιάζει να αποτελεί την κορύφωση ενός μακρόπνοου οικοδομικού προγράμματος το οποίο αποσκοπούσε να δώσει στην εκκλησία των Φιλιππων τον έλεγχο των σημαντικότερων αστικών χώρων της πόλης. Και όμως, το φιλόδοξο αυτό πρόγραμμα μοιάζει να έμεινε ανολοκλήρωτο. Πράγματι, ο Lemerle, σε ένα από τα πιο συναρπαστικά μέρη του κειμένου του, ισχυρίζεται ότι η Βασιλική Β κατέρρευσε κατά το τελικό στάδιο της κατασκευής της⁸. Σύμφωνα με τον Γάλλο αρχαιολόγο, οι κύριοι θόλοι αστόχησαν και κατέπεσαν πάνω στο ανολοκλήρωτο ακόμα δάπεδο του ναού. Αυτή η θέση μοιάζει εκ πρώτης όψεως να είναι παρακινδυνευμένη με δεδομένα τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε για τον ναό και την κατασκευή του. Παρόλα αυτά, οι ανασκαφικές ενδείξεις που δημοσίευσε ο Lemerle είναι ιδιαίτερα πειστικές. Η απομάκρυνση των συντριμμίων των θόλων από την περιοχή του ιερού αποκάλυψε μία δαπεδόστρωση και θέσεις κληρικών (συμπέλλια), οι οποίες είχαν μείνει ανολοκλήρωτες. Επίσης, ο Lemerle αναφέρεται στα άφθονα μαρμάρια μέλη (μέλη πλαισίων θυρωμάτων και θωρακίων ιερού) τα οποία βρέθηκαν άθικτα στοιβαγμένα σε ομάδες με τρόπο που μαρτυρεί ότι δεν βρήκαν ποτέ την οριστική τους θέση. Από τα ίδια αυτά κομμάτια απουσιάζει οποιαδήποτε ένδειξη σύνδεσης με άλλα μέλη ή ενσωμάτωσης στην κατασκευή. Τέλος, η πλήρης απουσία υποδομών στην περιοχή που κανονικά θα καταλάμβανε το αίθριο υποδεικνύει ότι το τελευταίο δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Τα στοιχεία αυτά οδήγησαν τον Lemerle στη διαπίστωση ότι οι θόλοι κατέρρευσαν στο εσωτερικό μίας εκκλησίας η οποία ήταν ακόμα υπό κατασκευή.

Τα συμπεράσματα του Lemerle σχετικά με την αστοχία της κατασκευής υιοθετήθηκαν από μετέπειτα έρευνες όπως αυτές των R.F. Hoddinott, E. Verhoef και S. Ćurčić.⁹ Παρόλα αυτά, η ίδια αυτή άποψη του Lemerle αμφισβητήθηκε από τον Γ. Βελένη και τον Α. Μέντζο¹⁰. Σύμφωνα με τους δύο αρχαιολόγους, η εύρεση πολλών

μερών του εκκλησιαστικού διακόσμου αποτελεί ένδειξη συνεχούς λειτουργίας του μνημείου. Αυτό, όμως, δεν λαμβάνει πλήρως υπόψη τις παρατηρήσεις του Lemerle σχετικά με την ημιτελή φύση αυτού του διακόσμου. Παρόλα αυτά, το δεύτερο επιχείρημα των ελλήνων ερευνητών έχει ιδιαίτερη βαρύτητα: όπως παρατήρησαν, οι αντηρίδες στον ανατολικό τοίχο και την αψίδα του ναού διαφοροποιούνται κατασκευαστικά από την υπόλοιπη κατασκευή. Θα μπορούσαν, επομένως, να ερμηνευθούν ως μεταγενέστερη προσθήκη. Ο Lemerle από την άλλη πλευρά, ισχυρίζεται ότι η στατική ανεπάρκεια του μνημείου έγινε ορατή κατά τη διάρκεια της κατασκευής, δημιουργώντας άμεση ανάγκη για πρόχειρη αντιστήριξη της μέσω πρόχειρα φτιαγμένων αντηρίδων¹¹. Αυτή η εξήγηση μοιάζει επαρκής, επομένως η ερμηνεία της εκκλησίας ως ανολοκλήρωτης κατασκευής παραμένει πειστική, εάν και όχι απολύτως βέβαιη.

Αυτό που είναι αδιαμφισβήτητο μέχρι σήμερα είναι ότι η κατασκευή είχε εγγενείς αδυναμίες που την καθιστούσαν ευάλωτη. Ο Lemerle προχώρησε σε σειρά πολύτιμων παρατηρήσεων οι οποίες αποδίδουν αυτήν την αστοχία σε ατελές σχέδιο¹². Σύμφωνα με μία σειρά παρατηρήσεων στις οποίες θα επανέλθουμε, η αντιστήριξη του τρούλλου δεν είναι επαρκής στην ανατολική του πλευρά. Ενώ η στατική ανεπάρκεια του σχεδίου της Βασιλικής Β αναλύεται πειστικά από τον Lemerle, ο τελευταίος δεν ερμηνεύει τους λόγους για τους οποίους οι αρχιτέκτονες του μνημείου υπέπεσαν σε τόσο οφθαλμοφανή κατασκευαστικά λάθη. Αυτό το ερώτημα δεν έχει βρει απάντηση μέσα από προηγούμενες έρευνες. Οι λόγοι που οδήγησαν σε μία στατικά ανεπαρκή κατασκευή παραμένουν άγνωστοι.

Αυτό το άρθρο επιχειρεί να δώσει εξήγηση σε αυτό το ερώτημα. Για να επιτευχθεί αυτό χρειάζεται λεπτομερής επανεξέταση της Βασιλικής Β. Η αφετηρία γι' αυτή την επανεξέταση βασίζεται στη διαπίστωση δύο αδυναμιών της ανάγνωσης του μνημείου από τον Lemerle, οι οποίες δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί. Η πρώτη αδυναμία εστιάζεται στο γεγονός ότι ο Lemerle θεωρεί δεδομένο ότι η εκκλησία είχε μία μόνο οικοδομική φάση, αυτή των μέσων του βου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης πολλές ανομοιογένειες της κατασκευής δεν λαμβάνονται υπόψη σε μία προσπάθεια να ερμηνευτεί η κατασκευή ως προϊόν ενός και μόνο αρχιτεκτονικού σχε-

8. LEMERLE 1945, 424-425, 492.

9. Βλ. HODDINOTT 1963, 189-190· VERHOEF 2005, 584· ĆURČIĆ 2010, 207. Ο τελευταίος διαφοροποιείται μόνο όσον αφορά την αιτία της καταστροφής, την οποία αποδίδει σε σεισμό.

10. ΒΕΛΕΝΗΣ 2002, 131· ΜΕΝΤΖΟΣ 2005, 134.

11. LEMERLE 1945, 452, 491.

12. LEMERLE 1945, 455.

δίου. Η πιθανότητα να υπήρξαν περισσότερες φάσεις ή αλλαγές κατά τη διάρκεια της κατασκευής δεν εξετάζεται, παρά τη συχνότητα τέτοιων περιπτώσεων στην πρώιμη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Αυτό οδηγεί στη δεύτερη αδυναμία της μελέτης του Lemerle. Αυτή αδυνατεί να εξηγήσει τον ρόλο μίας εκτενούς σειράς από μέρη της κατασκευής όπως τμημάτων της θεμελίωσης και κατασκευαστικές λεπτομέρειες που δεν εγγράφονται εύκολα στο σχέδιο της εκκλησίας. Είναι πολύ πιθανό ότι οι ανερέυνητες ακόμα αυτές λεπτομέρειες αποκαλύπτουν νέα στοιχεία για τη διαδικασία της κατασκευής της εκκλησίας και ρίχνουν φως στις συνθήκες που οδήγησαν σε ένα κατασκευαστικά ανεπαρκές σχέδιο.

Περιγραφή

Για να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τόσο αυτές τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες όσο και τα λάθη της κατασκευής χρειάζεται να προηγηθεί η μορφολογική και κατασκευαστική περιγραφή της Βασιλικής Β. Η σύντομη περιγραφή του μνημείου που δίνεται παρακάτω υιοθετεί ορισμένα μέρη της αποκατάστασης του Lemerle. Άλλα μέρη της ίδιας αποκατάστασης αναθεωρούνται με βάση πρόσφατες παρατηρήσεις του συγγραφέα.

Σε κάτοψη, το μνημείο θυμίζει περισσότερο ξυλόστεγη βασιλική παρά τα θολωτά κτήρια της ίδιας περιόδου. Ο νάρθηκας οδηγούσε μέσω τριών μεγάλων θυρωμάτων σε τρίκλιτο χώρο. Ο χώρος αυτός επιμεριζόταν από δώροφες τοξοστοιχίες τοποθετημένες πάνω σε ελαφρά υπερυψωμένο στυλοβάτη. Αυτές χώριζαν το ευρύ κεντρικό κλίτος από τα πλευρικά και τις υπερκείμενες γαλαρίες. Ο τρίκλιτος αυτός χώρος οδηγούσε σε εγκάρσιο κλίτος κατά μήκος του ανατολικού άκρου της εκκλησίας. Το κέντρο του εγκάρσιου κλίτους αποτελούσε τον χώρο του ιερού, το οποίο διευρυνόταν προς τα ανατολικά με ανίδα πεταλόμορφης κάτοψης. Το ιερό επρόκειτο να οριοθετηθεί με περίτεχνα στηθαία, και να εξοπλιστεί με σύνθρονο και θέσεις κληρικών διατεταγμένες γύρω από την αγία Τράπεζα. Όπως έδειξε ο Lemerle, αυτά ουδέποτε ολοκληρώθηκαν.

Στο ανατολικό μέρος του ναού παρατηρείται μια σημαντική ιδιομορφία. Εδώ, το κυρίως σώμα του κτηρίου πλαισιωνόταν από διμερή αψιδωτά παρεκκλήσια στα βόρεια και τα νότια. Η εύρεση μίας διαμόρφωσης ρηχής

λεκάνης στη δυτική αίθουσα του βόρειου παρεκκλησιού οδήγησε τον Lemerle να ερμηνεύσει τον χώρο αυτό ως βαπτιστήριο¹³. Η διεύρυνση του ναού προς βόρεια και νότια με τα ισόγεια αυτά παρεκκλήσια θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως ένα πρώιμο παράδειγμα τριπλού ιερού με πρόθεση και διακονικό. Πράγματι, η συμμετρική διάταξη αψιδωτών παρεκκλησιών εκατέρωθεν του ιερού είναι στοιχείο το οποίο εμφανίζεται σταδιακά τον 6ο αιώνα και παγιώνεται με την καθιέρωση των παστοφοριών κατά τη «μεταβατική περίοδο» (μεταξύ 7ου και 9ου αιώνα) και, ιδιαίτερα, κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο¹⁴.

Αλλά, ας επιστρέψουμε στον κεντρικό χώρο του ναού και την κάλυψη του, η οποία είναι ενδεικτική μεγάλης κατασκευαστικής δεξιοτεχνίας (εικ. 3). Έξι πεσσοί από λαξευτούς λίθους επιμέριζαν τον κεντρικό χώρο σε δύο ορθογώνια διαμερίσματα. Το δυτικό διαμέρισμα, με διαστάσεις 20 × 16 μ., καλυπτόταν, σύμφωνα με τον Lemerle, από γιγάντιο σταυροθόλιο, από το οποίο δεν έχει βρεθεί κανένα ίχνος¹⁵. Όπως σημειώνει ο Βελένης, η αποκατάσταση αυτή κρίνεται εξαιρετικά απίθανη, αφού η χρήση σταυροθολίων για την κάλυψη τόσο μεγάλων ανοιγμάτων δεν μοιάζει να συναντάται σε άλλα μνημεία της ίδιας περιόδου¹⁶. Η κάλυψη του χώρου αυτού από ασπίδα επί λοφίων είναι πιο πιθανή. Πράγματι, παρόμοιοι μεγέθους θόλοι συναντώνται σε κτήρια της ίδιας εποχής, όπως η Αγία Σοφία και η Αγία Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία ένας παρόμοιος θόλος καλύπτει το δυτικό διαμέρισμα του κεντρικού κλίτους. Θα έπρεπε, ωστόσο, να εξετάσουμε και την πιθανότητα ο χώρος αυτός της Βασιλικής Β να καλυπτόταν από ημικυλινδρικό θόλο, κατά το πρότυπο της εκκλησίας στο Meryemlik της Κιλικίας, στην οποία θα επανέλθουμε.

Η αποκατάσταση του θόλου πάνω από το ανατολικό διαμέρισμα είναι καλύτερα τεκμηριωμένη αφού βασίζεται σε θραύσματα θόλου που βρέθηκαν και μελετήθηκαν¹⁷. Αυτά υποδεικνύουν ότι εδώ ορθωνόταν ημισφαιρικός τρούλλος επί λοφίων διαμέτρου 16 μ. Οι νευρώσεις στο εσωτερικό του κέλυφος και τα παράθυρα στη βάση του θυμίζουν έντονα τον τρούλλο της Αγίας Σοφίας ύστερα από την ανακατασκευή του το 558 μ.Χ.¹⁸ Το άνοιγμα του θόλου αυτού υπερβαίνει αυτό που συναντάται σε βασιλικές μετά τρούλλου της βυζαντινής περιφέρειας και αν-

13. Ο LEMERLE (1945, 439) ερμηνεύει τον βόρειο χώρο ως βαπτιστήριο, αλλά η θέση αυτή αμφισβητείται από τον Πελεκανίδη και τον MENTZO (2005, 141).

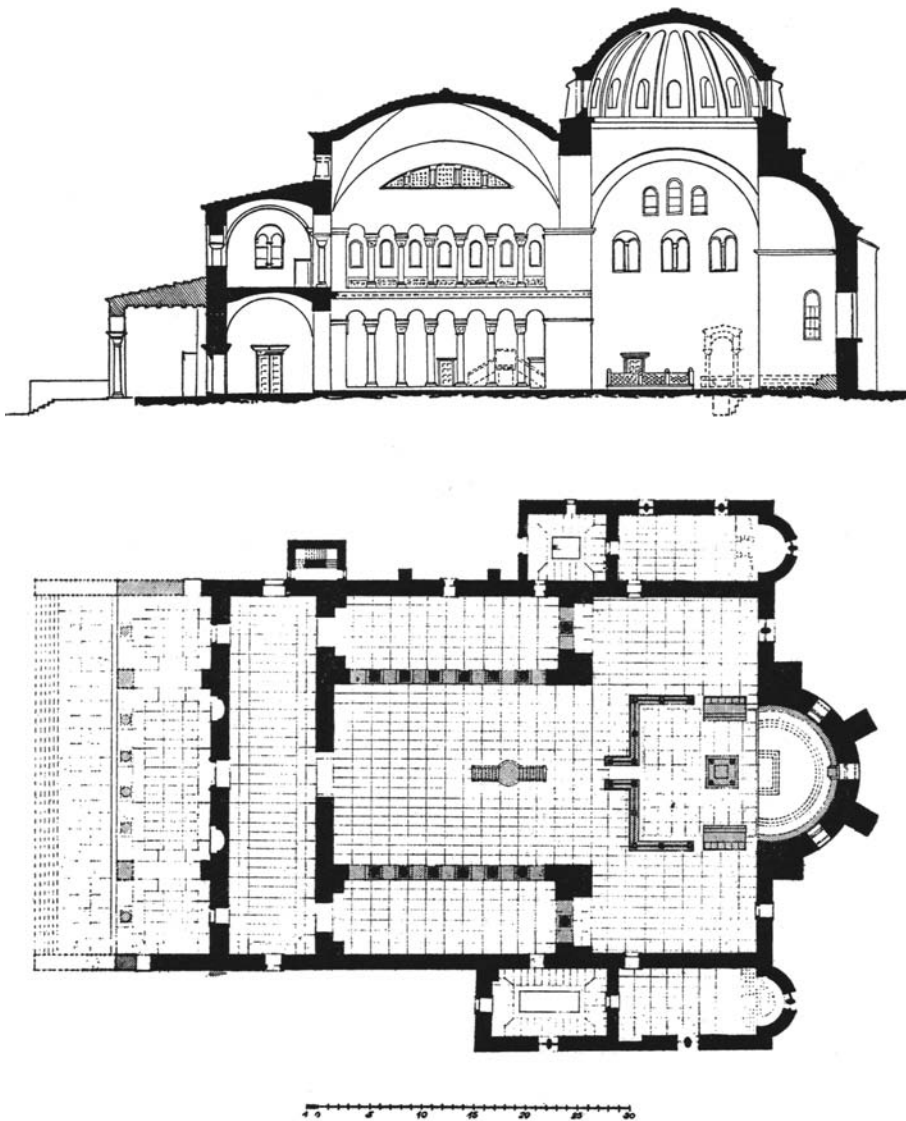
14. KRAUTHHEIMER 1986, 298.

15. LEMERLE 1945, 450-465.

16. ΒΕΛΕΝΗΣ 2002, 133.

17. LEMERLE 1945, 449.

18. MAINSTONE 1969, 39-49.

Εικ. 3. Γραφική Αποκατάσταση της Βασιλικής Β – Κάτοψη και Τομή (P. Lemerle, 1945).

τιστοιχεί σε μία αρχιτεκτονική κλίμακα η οποία συναντάται μόνον στην Κωνσταντινούπολη.

Ας έρθουμε τώρα στην κάλυψη του νάρθηκα και των πλευρικών κλιτών. Σύμφωνα με τον Lemerle, ο νάρθηκας καλυπτόταν από «χαμηλό» ημικυλινδρικό θόλο, ο οποίος διακοπτόταν στο κέντρο του από σταυροθόλιο¹⁹. Και τα δύο κελύφη είχαν μικτή τούβλινη κατασκευή, εν μέρει από ακτινικές στρώσεις τούβλων και εν μέρει από τούβλα που σχηματίζουν κατακόρυφους δακτυλίους. Σε

αντίθεση με την αποκατάσταση του νάρθηκα, η ερμηνεία του Lemerle για τη μορφή των θόλων των πλευρικών κλιτών είναι αμφίβολη: τους αναπαριστά ως ημικυλινδρικούς θόλους οι οποίοι διακόπτονται από άλλους μικρότερους, τοποθετημένους κατά την εγκάρσια διεύθυνση σε αντιστοιχία με τα ανοίγματα της τοξοστοιχίας²⁰. Αυτή η αποκατάσταση είναι δόκιμη (παρόμοια μορφή συναντάται στον ναό του Άγιου Ιωάννη στην Έφεσο)²¹. Όμως, έρχεται σε αντίθεση με το θραύσμα θόλου που βρίσκε-

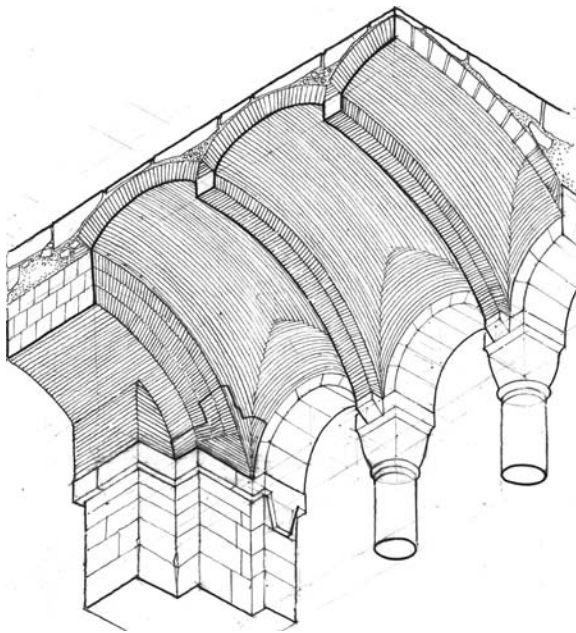
19. LEMERLE 1945, 455.

20. LEMERLE 1945, 461-462.

21. KARYDIS 2012, 547.

Εικ. 4. Άποψη του βορειοδυτικού πεσσού από ανατολικά (Ν. Καρύδης, 2008).

Εικ. 5. Αποκατάσταση των θόλων των πλευρικών κλιτών – Αξονομετρικό Σχέδιο (Ν. Καρύδης, 2008)

ται προσκολλημένο στον βορειοδυτικό πεσσό (εικ. 4). Αυτό δείχνει ότι ενώ ο θόλος αποτελείται από δύο ομάδες κατακόρυφων δακτυλίων από τούβλα (μία κατά την οριζόντια και μία κατά την εγκάρσια έννοια) αυτές δεν σχηματίζουν διαφορετικές επιφάνειες αλλά ενώνονται σε μία επιφάνεια με διπλή καμπυλότητα όπως παριστάνεται στην εικ. 5.

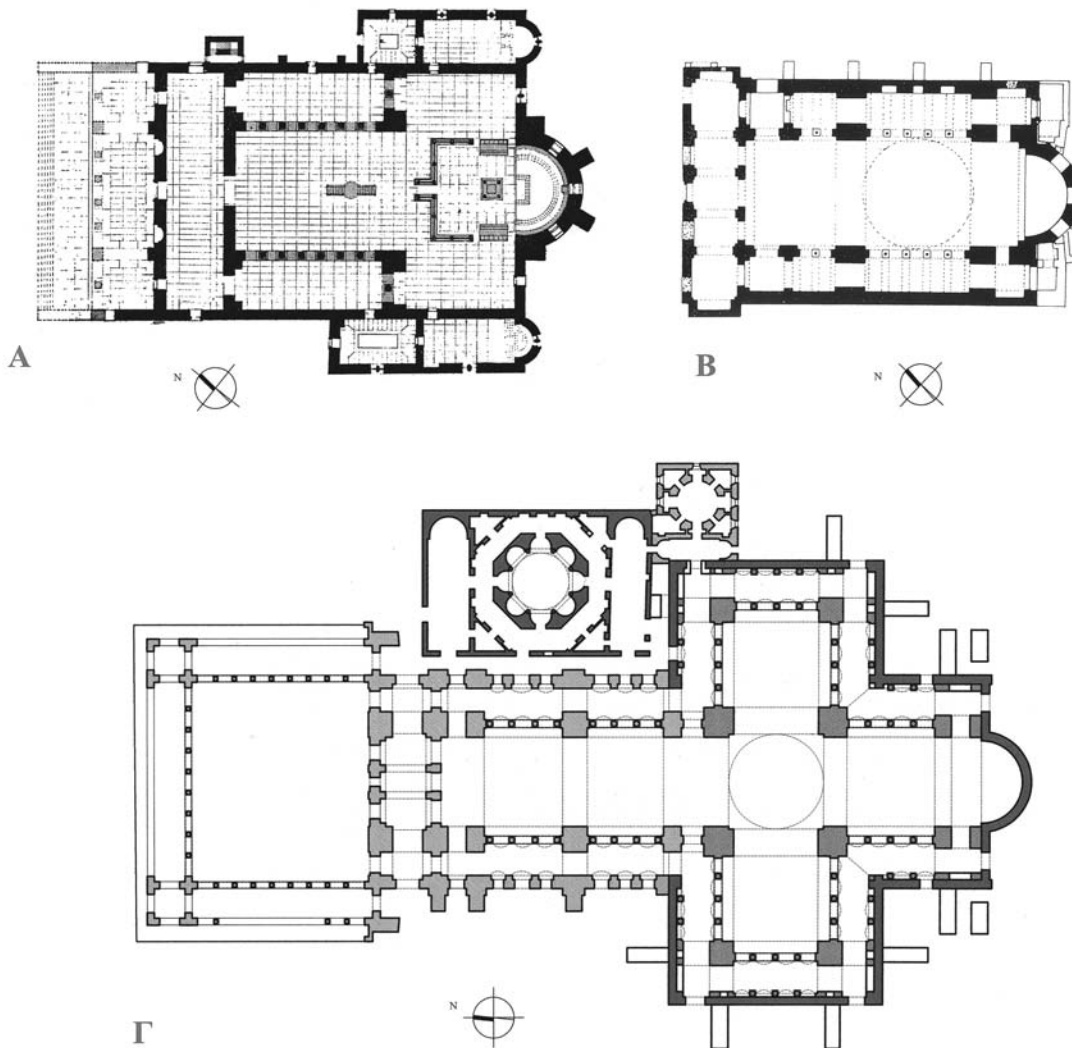
Η παραπάνω περιγραφή σκιαγραφεί ένα εξαιρετικά σύνθετο σχέδιο εκκλησίας. Η υλοποίησή του, απαιτούσε τις πιο αναπτυγμένες αρχιτεκτονικές και κατασκευαστικές γνώσεις που ήταν διαθέσιμες εκείνη την εποχή. Πράγματι, οι νευρώσεις του τρούλλου, η σύνθετη και επιμελημένη τουβλοδομή των δευτερευόντων θόλων, και η γεφύρωση ανοιγμάτων της τάξης των 16 και 20 μ. είναι ενδεικτικές ενός ιδιαίτερα έμπειρου συνεργείου. Τα κιονόκρανα και οι βάσεις που συναντώνται στις εσωτερικές τοξοστοιχίες συμπεριλαμβάνονται στα πιο τέλεια παραδείγματα πρώιμης βυζαντινής γλυπτικής και είναι άμεσα συγκρίσιμα με αντίστοιχα μέλη στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης²². Είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι ένα τόσο φιλόδοξο μνημείο είχε κατασκευαστικά προβλήματα, πόσο μάλλον ότι κατέρρευσε κατά την κατασκευή του. Και όμως, μία προσεκτική διερεύνηση του συστήματος αντιστήριξης του τρούλλου αποκαλύπτει σοβαρές εγγενείς αδυναμίες στην κατασκευή.

Οι κατασκευαστικές αδυναμίες

Οι μεγαλύτερες κατασκευαστικές αδυναμίες κατά τον Lemerle οφείλονται αφενός στην έκκεντρη, ακραία θέση του τρούλλου και στην προβληματική σύνδεση μεταξύ των φερόντων τόξων με τους πεσσούς εκατέρωθεν του ιερού²³. Η ακραία θέση του τρούλλου πράγματι κάνει δυσκολότερη την αντιστήριξή του στα ανατολικά. Για τον λόγο αυτό, σε ορισμένες θολωτές εκκλησίες της περιόδου αυτής, μεταξύ του τρουλλωτού διαμερίσματος και του ιερού μεσολαβεί ενδιάμεσος χώρος που καλύπτεται από ημικυλινδρικό θόλο ο οποίος παραλαμβάνει μέρος των οριζοντίων ωθήσεων. Αυτός απουσιάζει από την Βασιλική Β, με αποτέλεσμα η αψίδα να παραλαμβάνει απευθείας πολύ μεγάλο μέρος των πλαγίων ωθήσεων του τρούλλου. Παρά το γεγονός ότι η διάταξη αυτή θεωρείται μη ιδανική, πρέπει σημειωθεί ότι η έκκεντρη θέση του τρούλλου και η άμεση γειτνίαση του με την αψίδα συναντάται και σε άλλα βυζαντινά μνημεία της περιόδου. Δύο από τα πιο χαρακτηριστικά είναι

22. KRAUTHEIMER 1986, 254.

23. LEMERLE 1945, 455.

Εικ. 6. Α. Βασιλική Β, Φίλιπποι, κάτοψη κατά τον Lemerle (1945). Β. Αγ. Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη, κάτοψη του George (1913). Γ. Άγιος Ιωάννης, Έφεσος, σχέδιο της Καρολίνας Βασιλικού (2009).

οι ναοί του Meryemlik στην Κιλικία και του Αγίου Ιωάννη στη Φιλαδέλφεια²⁴. Επομένως, η διάταξη αυτή, παρά τα όποια μειονεκτήματά της, είναι κατασκευαστικά εφικτή και δεν μπορεί να θεωρηθεί από μόνη της αιτία αστοχίας.

Η βασική αδυναμία της Βασιλικής Β δεν εντοπίζεται στη θέση του τρούλλου, αλλά στη σύνδεσή του τελευταίου με τους φέροντες πεσσούς εκατέρωθεν της αψίδας. Οι τελευταίοι είναι τοποθετημένοι έκκεντρα ως προς τη γένεση των τόξων, κάτι εξαιρετικά ασυνήθιστο και αντικανονικό. Αυτή η κακοτεχνία ήταν ικανή να δημιουργήσει στατικά προβλήματα. Πράγματι, αυτό σημαίνει ότι τα τόξα που φέρουν τον τρούλλο δεν μεταφέρουν ομαλά τα

φορτία τους στους πεσσούς, αλλά μέρος των φορτίων αυτών παραλαμβάνεται από τον λεπτό ανατολικό τοίχο. Το ότι η ανεπάρκεια του τελευταίου έγινε αντιληπτή προδίδεται από τις αντηρίδες που προστέθηκαν σε αυτόν εξωτερικά. Είναι πολύ πιθανό ότι αυτή η προσθήκη έγινε λίγο μετά την αποπεράτωση του θολωτού κελύφους: υπό την πίεση των τόξων, ο ανατολικός τοίχος γρήγορα ανέπτυξε απόκλιση από την κατακόρυφο, και ενδεχομένως αποσύνδεση από τον βόρειο και νότιο τοίχο, κάτι που απαίτησε την άμεση ενίσχυσή του.

Στις παραπάνω αδυναμίες προστίθεται και μία η οποία δεν είχε επισημανθεί από τον Lemerle, παρά το γεγονός ότι είναι βασική για να κατανοηθούν όλες οι πα-

24. GOUGH 1972, 203· BUCHWALD 1981, 301.

Εικ. 7. Αποψη του νάρθηκα από τα νότια. Στο κάτω μέρος διαφαίνονται τα δύο παράλληλα τοίχια θεμελίων (N. Καρύδης, 2008).

ραπάνω ελλείψεις. Το πάχος των πεσσών και συνεπώς των φερόντων τόξων είναι πολύ περιορισμένο σε σχέση με το μέγεθος των σφαιρικών θόλων του μνημείου. Η αναλογία μεταξύ των μεγεθών αυτών στη Βασιλική Β είναι μοναδική για τα δεδομένα της αρχιτεκτονικής της περιόδου, κάτι που αποδεικνύεται από τη σύγκρισή της με άλλους ναούς κατασκευασμένους με παρόμοια υλικά (εικ. 6). Για παράδειγμα, στον ναό του Άγιο Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο, η αναλογία πάχους τόξων προς διάμετρο τρούλου είναι 1:4²⁵. Στην Αγία Ειρήνη, η μικρότερη αναλογία είναι 1:3,5²⁶. Στην Βασιλική Β η αναλογία αυτή ανέρχεται σε 1:5 για το ανατολικό διαμέρισμα και 1:6,5 για το δυτικό. Αυτή η σημαντική διαφορά δείχνει ότι ο κατασκευαστής της Βασιλικής Β υποδιαστασιολόγησε σημαντικά μέρη του φέροντα οργανισμού του ναού,

όπως τα κύρια τόξα και οι πεσσοί. Κι όμως, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι αυτά τα στοιχεία υποστήριζαν ευρείς σφαιρικούς θόλους.

Οι λεπτοί πεσσοί μπορούν να εξηγηθούν σαν μία προσπάθεια να αποφευχθούν ογκώδη εμπόδια στο εσωτερικό του ναού. Όλα δείχνουν ότι ο αρχιτέκτονας προσπάθησε να βρει σε αυτό το θολωτό μνημείο την ίδια διαφάνεια που διακρίνει μια ξυλόστεγη βασιλική. Αυτό, όμως, προκάλεσε μία ασυμβατότητα μεταξύ της κάτοψης του ναού και της μορφής των θόλων του. Το ερώτημα που προκύπτει εδώ είναι εάν αυτή η ασυμβατότητα προκλήθηκε από κακούς και ενδεχομένως υπέρμετρα φιλόδοξους αρχιτεκτονικούς σχεδιασμούς ή οφειλόταν σε συνθήκες πέρα από τον έλεγχο του αρχιτέκτονα. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό μπορεί να δοθεί μέσα από την εξέταση κατασκευαστικών λεπτομερειών στα θεμέλια του ναού, τα οποία, παρά την καταγραφή τους από τον Lemerle, δεν έχουν εξηγηθεί μέχρι σήμερα. Τα χαρακτηριστικά αυτά περιγράφονται και ερμηνεύονται στην επανεξέταση των θεμελίων που ακολουθεί.

Επανεξετάζοντας τα Θεμέλια της Βασιλικής Β

Η νέα διερεύνηση των θεμελίων επικεντρώθηκε σε μία σειρά από κατασκευαστικές λεπτομέρειες οι οποίες δεν μπορούν να εξηγηθούν ως μέρος του σχεδίου που περιγράφηκε παραπάνω. Οι πιο σημαντικές από αυτές είναι ορατές στην περιοχή του νάρθηκα. Εδώ, η ανασκαφή αποκάλυψε και άφησε έκθετα δύο ισχυρά τοίχια θεμελίων με πάχος 1,5 μ., συμμετρική διάταξη ως προς τον άξονα του ναού και διεύθυνση Ανατολή - Δύση (εικ. 7). Ο Lemerle δεν μπόρεσε να ερμηνεύσει αυτά τα στοιχεία²⁷. Πράγματι, το σχέδιο του νάρθηκα δεν περιλαμβάνει κίονες ή τοίχους που θα απαιτούσαν θεμελίωση σε αυτήν τη θέση. Παρόλα αυτά, η χάραξη και η κατασκευή των θεμελίων καθώς και η σχέση τους με άλλα στοιχεία πέρα του νάρθηκα δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τον ρόλο που επιτελούσαν.

Καταρχάς, τα θεμέλια είναι κατασκευασμένα με αργούς λίθους, όπως και τα υπόλοιπα θεμέλια του ναού και διαφέρουν από τα θεμέλια των ρωμαϊκών κτηρίων. Τα βυζαντινά αυτά θεμέλια διασχίζουν τον νάρθηκα και εξαφανίζονται κάτω από τους μακρούς τοίχους που τον περικλείουν. Μία εξέταση της κάτοψης δείχνει ότι τα θεμέλια αυτά αποτελούν προέκταση των θεμελίων των δύο κιονοστοιχιών του ναού. Αυτό επαληθεύεται από

25. KARYDIS 2011, 2, FIG. 1.

26. GEORGE 1913, 35-46.

27. LEMERLE 1945, 429.

την κατασκευαστική λεπτομέρεια της διασταύρωσης μεταξύ των θεμελίων αυτών και των θεμελίων των εγκάρσιων τοίχων (εικ. 8). Εδώ παρατηρούμε ότι τα θεμέλια εντός του νάρθηκα διακόπτουν τη συνέχεια των θεμελίων του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα. Αυτό δείχνει ότι τα θεμέλια εντός του νάρθηκα και τα θεμέλια των κιονοστοιχιών του κυρίως ναού όχι μόνο αποτελούν μία ενιαία και συνεχή κατασκευή, αλλά και επίσης ότι ανήκουν σε μία προγενέστερη φάση από ό,τι τα θεμέλια του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα.

Η αλληλοεπικάλυψη διαφορετικών βυζαντινών φάσεων δεν εμφανίζεται μόνο στον νάρθηκα αλλά και στο ανατολικό άκρο του ναού. Στην περιοχή των πλευρικών παρεκκλησίων παρατηρείται μία ιδιομορφία η οποία έχει διαφύγει της προσοχής των ερευνητών. Παρατηρούμε ότι τα θεμέλια των τοίχων των μικρών αψίδων των πλευρικών χώρων έχουν πολύ μικρότερο πάχος από τα θεμέλια των γειτονικών τους εξωτερικών τοίχων. Αυτό αντίκειται στη συνηθισμένη κατασκευαστική πρακτική. Πράγματι, στη συντριπτική πλειονότητα των ναών της περιόδου, η αψίδα έχει ίδιο ή παρεμφερές πάχος με αυτό του τοίχου. Η μεγάλη διαφορά πάχους που παρατηρείται μεταξύ των μικρών αψίδων της Βασιλικής Β και των γειτονικών τους τοίχων μοιάζει να δείχνει ότι τουλάχιστον η θεμελίωσή τους έγινε σε μεταγενέστερο στάδιο από τη θεμελίωση των γειτονικών τοίχων. Αυτή η ιδέα ενισχύεται από την παρατήρηση των ιχνών ενός θεμελίου, το οποίο μοιάζει να συνδέει τους ανατολικούς τοίχους εκατέρωθεν της βορειοανατολικής αψίδας²⁸. Το στοιχείο αυτό υποδεικνύει ότι σε μία προγενέστερη φάση, το ανατολικό άκρο του ναού δεν περιλάμβανε τις μικρές αψίδες.

Συμπεράσματα

Οι παραπάνω παρατηρήσεις εντόπισαν πολλά σημεία όπου θεμέλια έρχονται σε αναντιστοιχία με την κάτοψη του ναού, όπως αυτή αναπαρίσταται σήμερα. Στα παραπάνω θεμέλια πιθανότατα εντάσσονται και αυτά τα οποία βρίσκονται εντός του κεντρικού κλίτους, εγκάρσια στον άξονά του, μεταξύ των κεντρικών πεσών. Τα θεμέλια αυτά, τα οποία δεν αντιστοιχούν σε κάποια ανώτερη κατασκευή, αποτελούν ενδείξεις μίας πρώτης οικοδομικής φάσης η οποία δεν ήταν γνωστή μέχρι σήμερα, και η οποία θα έπρεπε να ονομαστεί «Βασιλική Β1». Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί ευλόγως σε νέα

Εικ. 8. Λεπτομέρεια διασταύρωσης θεμελίων στον δυτικό τοίχο του νάρθηκα (N. Καρύδης, 2008).

ερωτήματα: αυτά αφορούν στη μορφή της αρχικής φάσης της βασιλικής, τις διαφορές της με την τελική μορφή, τον βαθμό στον οποίο η πρώτη αυτή φάση είχε ολοκληρωθεί όταν αποφασίστηκε η κατασκευή της τελικής φάσης, αλλά και οι λόγοι που οδήγησαν στην αλλαγή σχεδίου. Τα ερωτήματα αυτά θα απαντηθούν σε ένα διαφορετικό άρθρο που βρίσκεται υπό δημοσίευση κατά τη συγγραφή της παρούσας μελέτης²⁹.

Προς το παρόν, η διαπίστωση της ύπαρξης δύο φάσεων είναι επαρκής για να εξηγήσει τις κατασκευαστικές αδυναμίες στις οποίες επικεντρώνεται η παρούσα μελέτη. Όπως είδαμε, οι βασικότερες αδυναμίες της κατασκευής εντοπίστηκαν στην υποδιαστασιολόγηση των φερόντων στοιχείων της και στην προβληματική σύν-

28. Αυτό το θεμέλιο δεν φαίνεται καθαρά σήμερα αλλά διακρίνεται σε αεροφωτογραφίες που δημοσίευσε ο LEMERLE (1945, πίν. XL).

29. KARYDIS, υπό δημοσίευση.

δεση των τόξων που φέρουν τον τρούλλο με τους ανατολικούς πεσσούς. Και οι δύο αυτές αδυναμίες μπορούν να εξηγηθούν ως αποτέλεσμα της προσπάθειας του αρχιτέκτονα να χρησιμοποιήσει τη θεμελίωση μίας προγενέστερης εκκλησίας ως βάση ενός καινούργιου σχεδίου, το οποίο βασιζόταν στον τύπο της βασιλικής με τρούλλο. Η προγενέστερη θεμελίωση αποδείχθηκε τελικά ανεπαρκής και ασυμβίβαστη με τις ανάγκες μίας τρουλαίας εκκλησίας. Στο προγενέστερο κτήριο, στοιχεία όπως το μικρό μέγεθος των φερόντων στοιχείων και η έλλειψη ευθυγράμμισης μεταξύ τους ενδέχεται να μη δημιουργούσαν στατικά προβλήματα. Στο πλαίσιο, όμως, ενός

νέου, πιο απαιτητικού σχεδίου που περιλάμβανε τεράστιους θόλους με μεγάλες απαιτήσεις αντιστήριξης, τα ίδια αυτά στοιχεία μεταφράστηκαν σε κατασκευαστικές αδυναμίες. Αυτές είχαν εξαιρετικά οδυνηρές συνέπειες για το μέλλον του φιλόδοξου αυτού κατασκευαστικού εγχειρήματος. Παρά την τελική αστοχία της, η ιστορία της ημιτελούς οικοδόμησής της Βασιλικής Β διασώθηκε και κάνει το κτήριο αυτό εξαιρετικά σπάνιο και πολύτιμο για την έρευνα. Η μελέτη αυτής της ιστορίας μας δίνει κρίσιμες πληροφορίες για τις συνθήκες της κατασκευής μίας από τις πρώτες βασιλικές με τρούλλο στον ελληνικό χώρο.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΚΑΡΥΔΗΣ
Πανεπιστήμιο του Kent
N.Karydis@kent.ac.uk

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΒΕΛΕΝΗΣ, Γ. 2002. «Η Βασιλική Β των Φιλιππων στο πλαίσιο της Ιουστινιανείας Αρχιτεκτονικής», ΠΑΑ 77 (Α), 119-140.
- ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ Χ. - Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ 1995. *Φίλιπποι*, Αθήνα.
- ΜΕΝΤΖΟΣ, Α. 2005. «Ζητήματα τοπογραφίας των Χριστιανικών Φιλιππων», *Εγνατία* 9, 101-156.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΣΤ. 1980. «Οι Φίλιπποι και τα χριστιανικά μνημεία τους», *Τόμος Αφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδας (εντάσσεται σε κάποια σειρά; έχει επιμελητές;)*, 101-125.
- BUCHWALD, H. 1981. «The Church of St John the Theologian in Alaşehir (Philadelphia)», *JÖB* 30, 301-318.
- BUCHWALD, H. 1984. «Western Asia Minor as a Generator of Architectural Forms in the Byzantine Period: Provincial Back-Wash or Dynamic Center of Production», *JÖB* 34, 200-234.
- ĆURČIĆ, S. 2010. *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the Magnificent, c. 300-1550*, New Haven.
- GEORGE, W.S. 1913. *The Church of St. Eirene at Constantinople*, London.
- GOUGH, M. 1972. «The Emperor Zeno and Some Cilician Churches», *Anatolian Studies, Special Number in Honour of the Se-*
- ventieth Birthday of Professor Seton Lloyd*, 199-212.
- HODDINOTT, R.F. 1963. *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, A Study of the Origins and Initial Development of East Christian Art*, London.
- KARYDIS, N. 2011. *Early Byzantine Vaulted Construction in Churches of the Western Coastal Plains and River Valleys of Asia Minor*, Oxford.
- KARYDIS, N. 2012. «The Vaults of St. John the Theologian at Ephesos. Visualising Justinian's Church», *Journal of the Society of Architectural Historians* 71, 4, 524-551.
- KARYDIS, υπό δημοσίευση.**
- KRAUTHEIMER, R. 1986. *Early Christian and Byzantine Architecture*, New Haven - London.
- LEMERLE, P. 1945. *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris.
- MAINSTONE, R. 1969. «Justinian's Church of St Sophia, Istanbul: Recent Studies of Its Construction and First Partial Reconstruction», *Architectural History* 12, 39-49.
- VERHOEF, E. 2005. «The church of Philippi in the first six centuries of our era», *HTS* 61(1&2), 565-592.

SUMMARY

ΤΙΤΛΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ

NIKOLAOS D. KARYDIS

Η πρώιμη Βυζαντινή εκκλησία γνωστή ως Βασιλική Β αποτελεί ένα από τα σπάνια Ελληνικά παραδείγματα του τύπου της Βασιλικής με Τρούλο. Το κτίριο χρονολογείται στον έκτο αιώνα, και πιθανότατα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ: όπως απέδειξε ο Paul Lemerle το 1945, η κατάρρευση των θόλων κατά την κατασκευή άφησε το κτίριο ημιτελές. Ο Lemerle απέδωσε αυτή την κατάρρευση σε εγγενείς αδυναμίες της κατασκευής: ο φέρων οργανισμός δεν ήταν επαρκής για την αντιστήριξη των θόλων. Παρόλα αυτά, ούτε ο Lemerle ούτε οι άλλοι ερευνητές του μνημείου δεν κατάφεραν να εξηγήσουν τους λόγους για τους οποίους ένα τόσο φιλόδοξο αρχιτεκτονικό πρόγραμμα υπονομεύτηκε από μία τέτοια κατασκευαστική ανεπάρκεια. Αυτό το άρθρο επιχειρεί

να καλύψει αυτό το κενό. Βασισμένο σε μία νέα διερεύνηση της θεμελίωσης του ναού, το άρθρο αποκαλύπτει νέα στοιχεία για μία άγνωστη μέχρι σήμερα οικοδομική φάση του μνημείου. Αναθεωρώντας την ερμηνεία της Βασιλικής Β από τον Lemerle ως μία αρχιτεκτονική μορφή που ξεκίνησε εκ του μηδενός, η παρούσα μελέτη αποκαλύπτει παλαιότερα κατασκευαστικά στρώματα τα οποία είναι ενδεικτικά μίας πιο σύνθετης διαδικασίας οικοδόμησης. Η νέα γνώση μας για τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου μας βοηθά να εξηγήσουμε τις δυσκολίες και τους περιορισμούς που συνάντησαν οι αρχιτέκτονες της Βασιλικής Β στην προσπάθειά τους να κατασκευάσουν μία από τις πρώτες Βασιλικές με Τρούλο στον Ελληνικό χώρο.

